

„Państwo kościelne” – próba konceptualizacji

“Ecclesiastical State”: An attempt at conceptualization

MAREK JABŁONOWSKI*

 <https://orcid.org/0000-0002-6333-7386>

WOJCIECH JAKUBOWSKI**

 <https://orcid.org/0000-0002-1552-8858>

Streszczenie: Celem niniejszego artykułu jest wypełnienie luki w literaturze przedmiotu poprzez przeprowadzenie całościowej refleksji na temat statusu państw kościelnych, to znaczy odczytania roli i wagi takich państw w powszechnej historii ustrojów i użyteczności figury „państwa kościelnego” jako kategorii analitycznej. Wykorzystano metodę analizy retrospektywnej umożliwiającej prześledzenie procesu ich kształtowania się i uzyskiwania przez nie funkcji publicznoprawnych. Zaproponowano oryginalną typologię uwzględniającą kryteria teleologiczne i ustrojowo-administracyjne. Wyróżniono państwa kościelne *sensu stricto*, *sensu largo* i *sensu largissimo*. Jako współczesną egzemplifikację państwa kościelnego wskazano Państwo Miasta Watykańskiego. Jest ono najmniejszym obszarowo i najsłabszym pod względem liczby ludności „państwem miniaturowym” świata. Administruje także dobrami eksterytorialnymi Stolicy Apostolskiej, których łączna powierzchnia przewyższa obszar samego państwa. Kościelno-świeckie władze zwierzchnie nie tyle nim rządzą, co administrują w imieniu i w granicach zakreślonych przez suwerena – Stolicę Apostolską. Jego relacje ze Stolicą Apostolską mają charakter unii funkcjonalnej o charakterze unikalnym. Posiada Ustawę zasadniczą, która – w połączeniu z traktatami laterańskimi i ustawami organicznymi – tworzy spójny fundament ustrojowy. Jest ono elekcyjną, teokratyczno-hierokratyczną monarchią absolutną o charakterze patrymonialnym.

Słowa kluczowe: teokracja; hierokracja; państwo kościelne; Stolica Apostolska; Zakon Krzyżacki; Księstwo Siewierskie; Księstwo Nysko-Otmuchowskie; Święte Cesarstwo Rzymskie; Suwerenny Zakon Maltański; Państwo Watykańskie

Abstract: The aim of this article is to fill the gap in the literature by conducting an overall reflection on the status of ecclesiastical states to understand the role and importance of such states in the universal history of political systems and the usefulness of the “ecclesiastical state” as an analytical category. The retrospective analysis method was used to trace the process of their formation and the acquisition of public law functions. An original typology was proposed, taking into account teleological and political administrative criteria. Ecclesiastical states in both broad and narrow senses were distinguished. A contemporary example is the Vatican City State, which is the smallest “ministate” in the world in terms of area and the most modest in terms of population. It administers the extraterritorial properties of the Holy See, the total area of which exceeds the area of the state itself. It is not governed by ecclesiastical and secular authorities, but they administer it in the name of and within the limits set by the sovereign – the Holy See. Its relations with the Holy See have the character of a functional union of a unique nature. The Vatican City State also retains a Fundamental Law that, in combination with the Lateran Treaty and organic laws, creates a coherent political foundation of the state. Moreover, it is an elective, theocratic-hierocratic absolute monarchy of a patrimonial nature.

Key words: theocracy; hierocracy; ecclesiastical state; Holy See; Teutonic Order; Duchy of Siewierz; Duchy of Nysa; Holy Roman Empire; Sovereign Order of Malta; Vatican City State

* Prof. dr hab., Katedra Nauk o Polityce i Nauk o Bezpieczeństwie, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ul. Benedykta Dybrowskiego 13, 10-723 Olsztyn, e-mail: marek.jablonowski@uwm.edu.pl.

** Prof. dr hab., Katedra Historii Politycznej, Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych, Uniwersytet Warszawski, ul. Nowy Świat 67, 00-046 Warszawa, e-mail: w.jakubowski@uw.edu.pl.

Uwagi wstępne

Problematyka doczesnej władzy Kościoła od lat zajmuje prawników i politologów. Współcześnie coraz częściej pojawia się także w debacie publicznej. Nie towarzyszy temu – jak się wydaje – głębsza refleksja nad złożonymi uwarunkowaniami historycznymi. Brakuje wreszcie niezbędnej precyzji pojęciowej. Ważnym celem badawczym jest w tej sytuacji odczytanie roli i wagi państw kościelnych w historii ustrojów oraz użyteczności figury „państwa kościelnego” jako kategorii analitycznej.

1. „Pod władzą pastorału” – pojęcie państwa kościelnego (*scilicet duchownego*)

Figura „państwa kościelnego” („państwa duchownego”) stanowi szczególny przypadek państwa hierokratycznego¹. Jest mianowicie formą ustrojową, w której pełnia władzy – także politycznej – należy do kościelnych osób prawnych. Zaproponowana w niniejszym tekście autorska typologia państw kościelnych odnosi się do faktycznego zakresu ich suwerenności. Typologie pomocnicze uwzględniają cztery kryteria: teleologiczne, proveniencji kościelnej, przynależności stanowej (pochodzenia społecznego) i ustrojowo-administracyjne.

1.1. Typologia podstawowa

Historycznie rzecz ujmując, podmiotowość „państwa kościelnego” była stopniowalna. Wydzielić można zatem państwa kościelne *sensu stricto*, państwa kościelne *sensu largo* i państwa kościelne *sensu largissimo*. W pierwszym znaczeniu (*sensu stricto*) chodzi o struktury, w których państwo rządzone jest (było) przez hierarchę (np. Państwo Papieskie, Księstwo Siewierskie, Księstwo Nysko-Otmuchowskie) lub korporację kościelną (np. państwa zakonne) *formaliter* bez ograniczeń na rzecz jakiegokolwiek władzy świeckiej. W drugim (*sensu largo*) – chodzi o „uposażenie świeckie” w ramach struktur państwowych „wyższego szczebla”, w których Kościół wykonywał terytorialne władztwo „udzielne” („niepodlegające nikomu ani niczemu, niezależne od nikogo, rządzone samowładnie”). Przykładem będą tu m.in. liczne państwa duchowne w Rzeszy (*Germania Sacra*), formalnie – lenna królów rzymsko-niemieckich. Należy je odróżniać, mimo podobieństwa nazw, od struktur administracji kościelnej (archidiecezji, diecezji). Te ostatnie obejmowały bowiem także tereny, które podlegały władzy doczesnej innych książąt, czasem nawet świeckim rządóm innych hierarchów. Poddane były wyłącznie prawu kanonicznemu, podczas gdy domeny podlegały prawu cesarskiemu. Dla jasności przekazu w odniesieniu do „domen” będzie używany termin „arcybiskupstwo” lub „księstwo arcybiskupie” (*Erzstift*)² – nie zaś „archidiecezja”, a także termin „biskupstwo” lub „księstwo biskupie” (*Hochstift*)³ – a nie

¹ Zob. D'Avack 1936.

² *Stift* to pierwotnie darowany lub nabyty fundusz majątkowy, z którego dochody były przekazywane na utrzymanie danego kolegium kościelnego i związanej z nim świątyni (*Stiftskirche*) – kolegiaty – i jego kanoników kolegiackich lub kanoniczek. Z czasem posiadłość ta powiększono w drodze kupna, cesji czy też zapisu testamentalnego.

³ Do początków XIX w. pojęcia *Hochstift* i *Fürstbistum* (księstwo biskupie) były używane równolegle.

„diecezja”. Podobne zastrzeżenie dotyczy tytułów diecezji czy opactw, których stolice były wolnymi miastami Rzeszy i – mimo jednobrzmiącej nazwy – nie wchodziły w skład danego władztwa kościelnego⁴. Zasada ta nie dotyczy diecezji miniaturowych (np. wchodzących w skład Archidiecezji Salzburga) i „quasi-diecezji” – to znaczy udzielnych opactw i prepozytur (probostw) Rzeszy, które w całości były miniaturowym terytorialnym władztwem kościelnym. Trzecim przypadkiem (*sensu largissimo*) były udzielne włości duchowne, w ramach państw biskupich, którymi zarządzała suwerennie dana kapituła katedralna (np. komornictwa kapitulne w Księstwie Warmińskim). Podobny status miały także *de facto* „udzielne” dobra biskupów polskich objęte tzw. „prawem książęcym”.

1.2. Typologie pomocnicze

Kryterium teleologiczne (*ratio vitae*) pozwala na wyróżnienie państw realizujących cele ściśle kościelne („państwo narzędzie”), np. zapewniające niezależność Głowy Kościoła – jak Państwo Papieskie i Państwo Watykańskie – czy też powołane do wspierania krucjat – jak państwo joannitów. Wewnątrz Kościoła należy jednak rozróżniać interesy konkretnych episkopatów krajowych, duchowieństwa świeckiego, duchowieństwa zakonnego, Stolicy Apostolskiej oraz wiernych świeckich, zwłaszcza głów koronowanych. W tym przypadku pod pojęciem „cele ściśle kościelne” rozumiemy cele Stolicy Apostolskiej. Do drugiego zbioru należą państwa realizujące partykularne ambicje polityczne, np. państwo krzyżackie, którego cele były zdecydowanie różne od celów wspólnoty kościelnej. Sformułowanie wykorzystywanego tu kryterium uzasadnia postawienie tezy, że „państwo kościelne” nie powinno być utożsamiane wyłącznie z Państwem Kościoła Świętego czy – od 1929 r. – Państwem Miasta Watykańskiego. A dwa wyróżnione „typy czyste” to jedynie skrajne punkty bogatego *continuum* realnych bytów politycznych.

Kryterium proveniencji kościelnej pozwala na wyróżnienie państw duchowieństwa świeckiego (państwo papieskie, państwa episkopalne, państwko kapituły, która nie została inkorporowana do zakonu) oraz państw zakonnych (państwa zakonów rycerskich oraz państwa miniaturowe innych zakonów, np. cystersów, benedyktynów, kanoników regularnych). Sformułowanie takiego kryterium uzasadnia postawienie tezy, że „państwo zakonne” nie powinno być utożsamiane wyłącznie z państwami zakonów rycerskich (Państwem Zakonu Niemieckiego czy Państwem Zakonu Maltańskiego).

Kryterium przynależności stanowej, gdy członkostwo w danej korporacji kościelnej było, co najmniej *implicite*, uwarunkowane pochodzeniem społecznym (szlacheckim), pozwala na wyróżnienie państwa duchowno-szlacheckiego oraz państwa duchowno-plebejskiego. Wykorzystanie tego kryterium umożliwia postawienie tezy, że sama przynależność do stanu duchownego nie zawsze uprawniała do partycypacji we władzy „państw kościelnych”, którym nie były obce podziały społeczne danej epoki.

Kryterium ustrojowo-administracyjne pozwala na dookreślenie sposobu kreowania organów władzy publicznej i form jej wykonywania. Figurze „państwa kościelnego” bliżej (było i) jest przy tym do monarchicznej aniżeli republikańskiej czy arystokratycznej

⁴ Maciejewski 2014, 1064.

kultury politycznej. Z punktu widzenia ustroju głowy państwa można wyróżnić zatem sytuację, w której mamy do czynienia z jednoosobową głową państwa – jest to: monarchia elekcyjna (w Państwie Papieskim grono elektorów stanowili kardynałowie zbierający się na konklawe, w innych państwach duchownych zwierzchnika wybierały kapituły katedralne lub kapituły zakonne) i monarchia ze zwierzchnikiem mianowanym przez właściwą władzę kościelną z udziałem zazwyczaj czynnika świeckiego państwa trzeciego. Drugą ewentualnością jest kolegialna głowa państwa – kapituła katedralna.

Z punktu widzenia regulacji *sede vacante* można wskazać regencję kolegialną (np. Kardynał Kamerling i Kolegium Kardynalskie) oraz regencję jednoosobową (np. administrator apostolski, wikariusz kapitulny będący administratorem diecezji w księstwach biskupich).

Z punktu widzenia organizacji administracji (ściślej: relacji państwo–Kościół) można natomiast wyróżnić: model dualistyczny – zakładający rozdzielność administracji kościelnej od administracji państwowej (np. Państwo Zakonu Niemieckiego, Państwo Zakonu Maltańskiego, Państwo Miasta Watykańskiego); model mieszany (np. Kuria Rzymska była zarówno kierowniczym organem Kościoła, jak i rządem Państwa Papieskiego, choć oba zakresy władzy wykonywała poprzez inne instytucje; czy Arcybiskupstwo Salzburga); model monistyczny – przyjmujący, że administracja kościelna jest jednocześnie administracją państwową (np. miniaturowe państwa duchowne w Świętym Cesarstwie). Sformułowanie i zastosowanie takiego kryterium uzasadniają postawienie tezy, że „państwo kościelne” – mimo wszystkich osobliwości – jest strukturą, do badania której użyteczne są klasyczne kategorie analizy naukowej.

2. Państwa kościelne *sensu stricto*

Określenie „państwo kościelne” w literaturze przedmiotu jest zazwyczaj odnoszone do władztwa doczesnego Biskupów Rzymskich: bytu historycznego – Państwa Kościoła Świętego (*Status Ecclesiastici*) *vulgo* Państwa Papieskiego (*Status Pontificius*) – oraz bytu współczesnego – Państwa Miasta Watykańskiego (*Status Civitatis Vaticanae*). Niekiedy poszerza się ten katalog o państwa zakonów rycerskich joannitów i krzyżaków.

2.1. Władza doczesna Biskupów Rzymskich

2.1.1. Państwo Kościoła Świętego

Państwo Kościoła Świętego, już od samego początku, stanowiło byt odrębny od Stolicy Apostolskiej i Kościoła⁵. Było domeną świecką papieża, gwarantującą jego niezawisłość, w stosunku do której pozostawał on jako zwierzchnik doczesny, a nie jako widzialna Głowa Kościoła („papież król” – *Papa Re*). Kontrowersje historyków budziła data powstania Państwa Kościelnego. Powszechnie przyjmuje się, iż przejście od „państwa w sensie faktycznym” – to znaczy etapu realnego dysponowania władztwem ziemskim bez formalnego tytułu, którego początek wynikał ze słabości Bizancjum – do „państwa w sensie ścisłym”

⁵ Wykorzystano ustalenia poczynione w: Jakubowski 2005, 37–83; zob. także Grisar 1917, 445 i nast.

(formalnoprawnym), ukształtowanego ostatecznie w VIII w., było procesem długim i złożonym. Różne były też koleje losu Państwa Kościelnego, którego dzieje były pochodną gry sił politycznych w skali powszechnej. Jakkolwiek Państwo Kościelne to zwiększało, to zmniejszało swój obszar, ale przecież suwerenność świecka papieży stała na wysokości swej roli historycznej, to znaczy zagwarantowania niezależności Głowie Kościoła⁶.

Do czasu likwidacji Państwa Kościelnego nie istniał jasny podział na organy zarządzające Kościołem powszechnym i organy zarządzające Państwem Kościelnym. „Rządy prałatów” oznaczały paralelizm kościelno-państwowy w administracji, chaos kompetencyjny oraz niewydolność służb publicznych⁷. Za całość polityki papieństwa, niezależnie od wyodrębnienia kongregacji zajmujących się szczegółowymi problemami publicznymi Państwa Kościelnego, odpowiadała Kuria Rzymska (*Curia Romana*) – i to niezależnie od powołania w 1847 r. cywilnych ministrów, co tylko spotęgowało zamieszanie.

2.1.2. Państwo Miasta Watykańskiego

Zawarcie w 1929 r. traktatów laterańskich oznaczało przejście do porządku dziennego nad pytaniem o status prawnomiędzynarodowy „resztek” Państwa Kościelnego. Zasadnicze postanowienia traktatu normalizacyjnego przewidywały uznanie przez Włochy suwerenności Stolicy Apostolskiej w dziedzinie międzynarodowej jako właściwości, która – zgodnie z jej tradycją i wymogami posłannictwa w świecie – przynależy do jej natury (art. 2 traktatu). Włochy uznały pełną własność Stolicy Apostolskiej, a także wyłączną i absolutną władzę oraz suwerenną jurysdykcję w stosunku do Watykanu, tworząc tym samym Państwo Watykańskie w specjalnych celach. Uznanie przez Włochy suwerenności i wyłącznej jurysdykcji Stolicy Apostolskiej nad Państwem Miasta Watykańskiego sprawia, że jest ono wyłączone z jakiegokolwiek ingerencji rządu włoskiego oraz że nie ma tam innej władzy, jak tylko władza Stolicy Apostolskiej (art. 4 traktatu). Włochy uznały czynne i bierne prawo legacji Stolicy Apostolskiej oraz przywileje przedstawicieli dyplomatycznych akredytowanych przy tejże Stolicy Świętej (art. 12 traktatu). Zagwarantowano w sposób szczególny swobodę przejazdu kardynałów udających się na konklawe przez terytorium włoskie. Szereg nieruchomości będących w posiadaniu Stolicy Apostolskiej wyposażono w immunitety przyznawane przedstawicielom dyplomatycznym państw zagranicznych.

Ustrój polityczny Państwa Miasta Watykańskiego normują: traktaty laterańskie oraz Ustawa zasadnicza (*Legge fondamentale dello Stato della Città del Vaticano*) z dnia 13 maja 2023 r., nadana przez papieża Franciszka „[...] aby odpowiedzieć na potrzeby naszych czasów”, która jest już trzecim takim aktem w historii państwa⁸ (poprzednio: Ustawa zasadnicza z dnia 7 czerwca 1929 r. nadana przez papieża Piusa XI⁹; Ustawa zasadnicza z dnia 26 listopada 2000 r. nadana przez papieża św. Jana Pawła II¹⁰).

⁶ Savino 1952, 86–102.

⁷ Peraldi 1832.

⁸ Legge sul Governo dello Stato della Città del Vaticano N. CCLXXIV. Atti di Papa Francesco. 2019. *Ius Ecclesiae* 31(2): 751–772.

⁹ Legge fondamentale N. I della Città del Vaticano, emanata da Pio XI. 1929. AAS Suppl. 1: 1–4.

¹⁰ Legge fondamentale dello Stato della Città del Vaticano. 2000. AAS Suppl. 16: 75–83.

Prawo konstytucyjne Państwa Watykańskiego przyjmuje szereg zasad określających jego ustrój. Należą do nich:

- zasada suwerenności jednostki i monarchicznej formy państwa;
- zasada służebnego celu państwa, którym jest zagwarantowanie niezależności Stolicy Apostolskiej niezbędnej dla wykonywania jej posłannictwa;
- zasada państwa hierokratycznego;
- zasada jednolitości władzy (z trójjakresowym, funkcjonalnym, rozdzieleniem funkcji ustawodawczych, wykonawczych, sędziowskich) i jej patrymonialny charakter (wszelkie nieruchomości w obrębie granic państwa nie tylko podlegają władzy Stolicy Apostolskiej, ale są jej całkowitą własnością);
- zasada neutralności w stosunkach międzynarodowych (wieczysta neutralizacja terytorium watykańskiego wiąże *stricto iure* jedynie Stolicę Apostolską i Włochy. Dla innych państw stanowi w istocie *res inter alios acta*).

Ich swoistość wyraża się w dwóch wymiarach: 1) treści – poprzez sformułowanie zasady służebnego celu państwa, recypowanie zasad archaicznych (suwerenności jednostki, państwa hierokratycznego, państwa patrymonialnego), oryginalne interpretowanie zasady neutralności w stosunkach międzynarodowych oraz 2) hierarchii – poprzez ułożenie ich w specyficzną, ale zarazem spójną konstrukcję ustrojową, w której zasada „państwa narzędzia” wybijają się na plan pierwszy, stając się *sui generis* „zasadą zasad”. Relacje pomiędzy Stolicą Apostolską a Państwem Miasta Watykańskiego mają charakter unii funkcjonalnej, która jest nierozdzielna.

2.2. Państwa zakonów rycerskich

Drugim typem państwa kościelnego były państwa zakonów rycerskich (*ordini militari*): państwo zakonu krzyżackiego w Prusach i Inflantach oraz państwo zakonu joannitów na Rodos i Malcie¹¹. Na podstawową różnicę w istocie politycznej państw zakonnych wskazywał K. Górski:

Państwo joannitów było w teorii suwerenne, w rzeczywistości jednak protekcja papieska nad nim stanowiła realne zwierzchnictwo z tytułu zakonnego ich charakteru. Krzyżacy w świetle dokumentów papieskich XIII wieku mieli być pod zwierzchnictwem papieża, jednak w istocie sprawa przedstawiała się inaczej. Joannici mieli być suwerenni, a w rzeczywistości nimi nie byli. Zachodzi tu więc stosunek odwrotny. Rodos nie było państwem dla siebie; podobnie jak państwo kościelne służyć miało nie własnym interesom, ale celom Kościoła. Państwo joannitów było tylko narzędziem, jak i narzędziem papieża była Ojcowizna św. Piotra, Rzym, który miał zapewnić niezależność głowy Kościoła. Państwo rodyjskie broniło Morza Śródziemnego przed islamem¹².

O ile joannici „trzymali się” – co do zasady – polityki Kościoła, o tyle okiełznać ambicji doczesnych zakonników z czarnym krzyżem władza apostolska już to nie potrafiła, już to nie chciała.

¹¹ Władztwo terytorialne zakonu joannitów w Rzeszy (*Heitersheim*), zarządzane przez Wielkiego Przeora Niemiec (*Herrschaft Heitersheim*), zostało zsekularyzowane w 1803 r.

¹² Górski 1938, 20.

2.2.1. Państwo Zakonu Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego (Krzyżaków)

Formuła organizacyjna Krzyżaków ewoluowała od wspólnoty szpitalnej do zakonu rycerskiego. Powodowało to, że – sukcesywnie – duchowni tracili kierowniczą rolę na rzecz braci rycerzy. Dla nich też papież Honoriusz III w 1216 r. zastrzegł godność wielkiego mistrza¹³. Ambicje stworzenia własnego państwa zawiodły ich wprzód na Węgry (Siedmiogród), potem zaś na północ. Krzyżacy na podstawie sfalszowanego dokumentu z 1230 r. – rzekomo nadającego im ziemię chełmińską w wieczyste posiadanie, a nie w dzierżawę – w dniu 3 sierpnia 1234 r. uzyskali od papieża Grzegorza IX potwierdzenie swego panowania nad ziemią chełmińską na wschód od Wisły, jak również nad wszystkimi dalszymi terytoriami, które w przyszłości miałyby zostać podbite przez nich w Prusach („w wieczne i wolne posiadanie”). Cesarz Fryderyk II wydał w 1235 r. tzw. Złotą Bullę z Rimini (antydatowaną na 1226 r.), która potwierdzała nadanie Krzyżakom ziemi chełmińskiej, jednak nie jako lenna nadanego im przez księcia Konrada Mazowieckiego, ale jako własności¹⁴.

Państwo Zakonu NMP Domu Niemieckiego miało charakter teokratyczny i feudalny, a jego organizacja opierała się na zasadzie monarchicznej¹⁵. Na czele zakonu, jak i na czele państwa (Państwo Zakonu Niemieckiego – *Deutschordensstaat*, *Staat des Deutschen Ordens*, 1230–1561) stał wielki mistrz (*minister generalis*). Stanowił on władzę najwyższą. Wybierało go grono 13 elektorów przy udziale kapituły generalnej, która zatwierdzała też wynik elekcji (symptomatyczne, że wybór nie wymagał *de facto* zatwierdzenia władzy apostolskiej). Grono najwyższych dygnitarzy stanowili: wielki komtur (zastępca wielkiego mistrza w czasie pokoju), wielki marszałek (zastępca wielkiego mistrza w czasie wojny i dowódca podczas walk; od 1314 r. równocześnie komtur królewiecki), wielki szpitalnik (w latach 1314–1321, 1326–1347 i od 1354 r. – równocześnie komtur elbląski), wielki szatny (odpowiedzialny za ubiory i uzbrojenie; w latach 1314–1321, 1326–1347 i od 1354 r. komtur dzierzgoński; w latach 1390–1391 urząd ten pełnił komtur gdański) oraz wielki skarbnik¹⁶. Z czasem do grupy tej doszli trzej mistrzowie krajowi (pruski, krajów niemieckich i romańskich, inflancki)¹⁷.

Kapituła generalna obradowała raz w roku. Udzielała zgody przy nominacjach na ważniejsze urzędy i dokonywaniu znacznie szerszych nadań, czym ograniczała władzę mistrza¹⁸. Do 1309 r. i w latach 1317–1324 (Fryderyk von Wildenberg¹⁹) istniał urząd mistrza krajowego pruskiego (*Magister Prusciae*), który zniesiono w 1324 r., a jego obowiązki przejął wielki mistrz.

Państwo krzyżackie, według koncepcji założyciela Hermanna von Salza, za cel przyjęło realizację partykularnych celów politycznych, nie zaś kościelnych²⁰. Państwo zakonne

¹³ Zygmunt 2005, 8; zob. Labuda 2007.

¹⁴ Jasiński 1994, 107–154.

¹⁵ Grala 2012, 85–86; zob. Biskup, Labuda 1986, 202. W opinii K. Górskiego Krzyżacy nie wprowadzili feudalizmu do Prus, a „[...] Prusy są jedynym krajem, rządzone przez Niemców, gdzie ustrój ten nie występował”, Górski 1986, 63.

¹⁶ Józwiak 2008, 128.

¹⁷ Zygmunt 2005.

¹⁸ Tandecki 2005, 43.

¹⁹ Dorna 2004, 158–160.

²⁰ Górski 1938, 21.

obejmowało posiadłości w Prusach i Inflantach²¹ oraz rozproszone władztwa terytorialne w Rzeszy²².

Część pruska składała się z włości bezpośrednio podległych zakonowi oraz domen kościelnych: Biskupstwa Chełmińskiego (1243), Biskupstwa Warmińskiego (1243), Biskupstwa Pomezańskiego (1249–1525), Biskupstwa Sambijskiego (1249–1525). Trzecią część każdego dominium kościelnego stanowiły komornictwa kapituły katedralnej. Poza warmińską, której członkowie należeli do duchowieństwa świeckiego, pozostałe kapituły diecezji pruskich były „krzyżackie” od chwili powstania (pomezańska, sambijska) lub zostały do Zakonu Niemieckiego inkorporowane (chełmińska – pierwotnie jako kapituła augustiańska). Biskup i kanonicy – jako członkowie korporacji zakonnej – podlegali zwierzchnictwu wielkiego mistrza. Zależność ta nie dotyczyła jednak wykonywanej przez biskupa i kapituły władzy doczesnej, jak i jurysdykcji kanonicznej. W każdej zatem diecezji „[...] ukształtowały się stopniowo trzy niezależne ściśle określone granicami władztwa terytorialne: biskupa, kapituły katedralnej i zakonu”²³. Odrębny status miały drobne posiadłości joannitów²⁴ oraz posiadłości miasta Gdańska. Gałąź pruska zakonu uległa sekularyzacji w 1525 r.

W 1235 r., za zgodą biskupa płockiego Guntera, Krzyżacy doprowadzili do połączenia własnego zakonu z zakonem Pruskich Rycerzy Chrystusowych w Dobrzyniu. Tym samym przejęli wszystkie ich posiadłości, które otrzymali od Konrada Mazowieckiego. Na skutek protestu tego ostatniego spór rozstrzygnął legat Wilhelm z Modeny, przyznając księciu Dobrzyń²⁵.

Część inflancka, zwana Konfederacją Inflancką, obejmowała pięć państw: posiadłości zakonne w Inflantach²⁶, Arcybiskupstwo Ryskie (1202–1540), Biskupstwo Kurlandzkie (1219–1560), Biskupstwo Dorpackie (1224–1558) oraz Biskupstwo Ozylskie (Ösel-Wiek; 1228–1559). Trzecią część każdego dominium kościelnego stanowiły włości kapituły diecezjalnej. Odrębny status miały posiadłości miasta Rygi. Gałąź inflancka zakonu została zsekularyzowana w 1561 r.

Władztwo terytorialne zakonu w Rzeszy obejmowało: władztwo mistrza krajowego, po sekularyzacji Prus – wielkiego mistrza – Księstwo Mergentheim, baliwat zarządzane przez komturów krajowych (Baliwat Turynгии, Baliwat Westfalii, Baliwat Hesji, Baliwat Saksonii, Baliwat Frankonii, Baliwat Alzacji-Burgundii, Baliwat *an der Etsch und im Gebirge*, Baliwat Lotaryngii, Baliwat Austrii, Baliwat Biesen oraz Komturię Koblencji). Władztwa terytorialne Zakonu Niemieckiego w Świętym Cesarstwie zostały poddane sekularyzacji w latach 1803–1811. W 1929 r. zakon zrezygnował z charakteru rycerskiego; żyjący jeszcze bracia rycerze mieszkali w domach prowincji austriackiej. Ostatni brat rycerz zmarł w 1970 r.

²¹ Biskup 2013, 153–166; Czaja, Nowak 2013, 11–27.

²² Arnold 2023, 115–117, 375–388; Biskup 2008, 291–306.

²³ Radziwiński 2005, 59; zob. także Radziwiński 2008, 145–156.

²⁴ Lange 1994.

²⁵ Grala 2012, 80.

²⁶ Trzecia część każdej diecezji oraz *de facto* cały obszar Diecezji Rewelskiej (1218–1560; tzn. terytorium Księstwa Estonii, które w 1346 r. król Danii Waldemar IV sprzedał wielkiemu mistrzowi Heinrichowi Dusmer von Arlberg). Zob. także Biskup (red.) 2002, *passim*; Biskup 2013, 153–166.

2.2.2. Państwo Zakonu Maltańskiego (joannitów)

Zakon joannitów, nazywany pierwotnie Zgromadzeniem czy też Wspólnotą Świętego Jana, powstał w czasie pierwszej krucjaty, przed zdobyciem Jerozolimy w 1099 r. Około 1130 r. z bractwa przy szpitalu św. Jana w Jerozolimie wyłonił się zakon rycerski, którego celem miała być obrona Królestwa Jerozolimskiego przed Turkami. Po upadku Ziemi Świętej joannici w 1291 r. osiedlili się na Cyprze. W 1309 r. – blisko w 100 lat po rozpoczęciu podboju Prus – joannici nabyli wyspę Rodos, która nominalnie była pod zwierzchnictwem feudalnym Bizancjum, do momentu zanim wpadła w ręce korsarzy. Zakon uzyskał tym samym faktyczną suwerenność terytorialną, poprzedzającą jednocześnie suwerenność międzynarodową, a wielki mistrz stał się księciem Rodos.

W 1530 r. joannici przenieśli się na Maltę, którą otrzymali w lenno od cesarza Karola V, w związku z czym zakon przyjął nazwę Suwerenny i Rycerski Zakon Kawalerów Maltańskich (od 24 czerwca 1961 r. – Suwerenny Rycerski Zakon Szpitalników Świętego Jana z Jerozolimy, z Rodos i z Malty). W zmian za wieczystą suwerenność lenna wraz ze wszystkimi towarzyszącymi prawami, włącznie z prawem do bicia własnej monety, zakon wziął na siebie obowiązek płacenia wicekrólowi Sycylii rocznie symbolicznego trybutu. Jednocześnie zakon przyrzekał nominalnie wierność Karolowi V i jego następcom jako królom Sycylii. Od 1651 do 1665 r. Zakon Maltański faktycznie władał także czterema wyspami na Karaibach (Saint Barthélemy, Saint Christopher, Saint Croix i Saint Martin), których nominalnym suwerenem był Ludwik XIV.

Władztwo terytorialne zakonu przeszło ostatecznie do historii w wyniku najazdu napoleońskiego (1798 r.). Podobnie rzecz się miała z okupacją angielską (1800 r.), wobec którego to faktu roszczenia prawne zakonu okazały się bezskuteczne, gdyż Anglia zignorowała ustalenia przyjęte w umowie w Amiens z 1802 r. Wszystko to oznaczało jedynie istnienie roszczeń terytorialnych do obszarów zaanektowanych, a nie pozbawienie suwerenności, której nie przekreśliła utrata faktycznego władztwa ziemskiego. Wielki mistrz stał się „suwerenem na wygnaniu”²⁷. Od 1834 r. siedziba najwyższych władz znajduje się w Rzymie, który naówczas stanowił terytorium papieskie. *Palazzo Malta* (Pałac Magistralny) i *Villa Malta* (obecnie siedziba Wielkiego Przeoratu Rzymu i ambasady zakonu w Republice Włoskiej) mają status eksterytorialny („terytorium funkcjonalne”²⁸).

Zawarta w 1993 r. umowa między zakonem a Republiką Malty sankcjonuje wyłączne używanie przez zakon fortu *Saint Angelo* w La Valetta. W 1998 r. została podpisana kolejna umowa, w myśl której zakon otrzymał górną część fortu *Saint Angelo*, włączając w to Dom Wielkiego Mistrza i kaplicę św. Anny, z ograniczoną eksterytorialnością. Umowa została zawarta na 99 lat, ale rząd Malty władny jest wypowiedzieć ją w każdym czasie po upływie 50 lat. W myśl umowy flaga Malty może powiewać razem z flagą zakonu na widocznym miejscu ponad fortem *Saint Angelo*. Zakon nie może udzielać nikomu azylu, a sądy maltańskie mają pełną jurysdykcję z zastosowaniem prawa Malty. Suwerenność zakonu aktualnie jest uznawana przez ponad 100 państw, z którymi utrzymuje on

²⁷ Lange 1994, 71.

²⁸ Krukowski 2000, 139 i nast.

stosunki dyplomatyczne na szczeblu ambasad. Przełomem jednak było formalne uznanie zakonu przez Republikę Włoską, co nastąpiło w listopadzie 1951 r.

Po nagłej śmierci 76. wielkiego mistrza Ludovico Chigi della Rovere Albani w dniu 14 listopada 1951 r. pretensje do objęcia schedy po nim otwarciu zgłosił wielki przeor Rzymu kard. Nicola Canali (†1961). W sytuacji konfliktu wewnętrznego (walka o władzę) i podniesienia kwestii statusu prawnego zakonu (suwerenność Zakonu Maltańskiego kłóciła się z urzędem, który kard. Canali pełnił we wspólnocie bożogrobców) papież Pius XII nie zezwolił na wybór nowego wielkiego mistrza²⁹. Aby zaradzić kryzysowi ustanowił w dniu 10 grudnia 1951 r. specjalny Trybunał Kardynalski, który miał określić status zakonu zarówno jako instytucji skupiającej osoby świeckie, jak i zakonu religijnego.

Trybunał odniósł się do koncepcji „suwerenności funkcjonalnej”, czyli opartej na międzynarodowej działalności zakonu, a nie na posiadłościach terytorialnych. Byłaby to więc suwerenność ograniczona, lecz zarazem taka, która czyni go niezależnym od innych podmiotów³⁰. Trybunał potwierdził również religijny (kościelny) charakter zakonu, który jako taki jest podporządkowany Świętej Kongregacji Spraw Zakonnych oraz Sekretariatu-wi Stanu Jego Świątobliwości³¹. Było to interpretowane jako potwierdzenie władzy Stolicy Apostolskiej w sferze *strictae* religijnej. Pogląd ten przyjął św. Jan XXIII, który zatwierdził Kartę konstytucyjną dnia 24 czerwca 1961 r. Nowa Karta została promulgowana w zakonie już trzy dni później. W następnym roku Stolica Apostolska zezwoliła na wybór nowego wielkiego mistrza. W 2011 r. bp A.F. Dziuba zauważał:

Z uwagi na wcześniejszą hipotetyczną zależność zakonu wyrażoną w oczekiwaniu specjalnej aprobaty papieża dla nowo wybranej głowy zakonu, zamieniono obecnie tę procedurę w proste, listowne zakomunikowanie Ojcu Świętemu o wyborze przełożonego zakonu. Czyni to sam przełożony przed objęciem urzędu. Ta zmiana stała się swoistą rewolucją kopernikańską i – jak się wydaje – ostatecznie wyeliminowała wszystkie wątpliwości odnośnie do możliwości potwierdzenia statusu suwerenności w relacji do oczekiwanej zależności od Stolicy Apostolskiej, której już odtąd nie należy się dłużej doszukiwać³².

Po 70 latach kwestia suwerenności zakonu powróciła w najmniej oczekiwanych okolicznościach³³. W 2017 r. doszło do otwartego konfliktu między władzami zakonu a Stolicą Świętą, którego oficjalną przyczyną była decyzja wielkiego mistrza o zwolnieniu z urzędu wielkiego kanclerza. Stolica Apostolska powołała komisję, która miała „uspokoić sytuację w Zakonie”. Wielki mistrz nie uznał mandatu komisji, twierdząc, że jest to nieuprawniona ingerencja w wewnętrzne sprawy suwerennego zakonu. W dniu 24 stycznia 2017 r., na żądanie papieża Franciszka, 79. książę i wielki mistrz Matthew Festing (†2021) ustąpił z urzędu, który piastował od 2008 r. Renuncjacja została przyjęta przez Stolicę Apostolską w dniu 25 stycznia 2017 r., a Suwerenna Rada zatwierdziła ją

²⁹ Od 1951 r. zakonem kierowali namiestnicy – Antonio Hercolani Fava Simonetti (1951–1955) i Ernesto Paterno Castello di Carcaci (1955–1962) – oraz mianowana przez papieża Komisja Kardynalska.

³⁰ Łaski 1995, 45–46.

³¹ Tribunale Cardinalizio Costituito con Pontificio Chirografo del 10 dicembre 1951. 1953. AAS 48: 765–767.

³² Dziuba 2011.

³³ Tomer 2018.

w dniu 28 stycznia 2017 r.³⁴ Wobec ustąpienia wielkiego mistrza władzę w zakonie przejął namiestnik *ad interim* wielki komandor Ludwig Hoffmann von Rumerstein. W liście do zakonu z dnia 27 stycznia 2017 r. papież Franciszek stwierdził, że odwołany wielki kanclerz nadal pełni swój urząd i że ma uczestniczyć w obradach kierowniczych gremiów zakonu, które bez jego udziału będą nieważne. Uchylił również wszystkie akty prawne wydane przez wielkiego mistrza po dniu 6 grudnia 2016 r., czyli po zwolnieniu wielkiego kanclerza. W dniu 4 lutego 2017 r. papież Franciszek mianował papieskiego delegata przy Zakonie Maltańskim. Było to jednoznaczne z naruszeniem kompetencji kardynała patrona, który tradycyjnie był przedstawicielem Stolicy Apostolskiej przy zakonie³⁵. W dniu 29 kwietnia 2017 r. pełna Rada Państwa wybrała Giacomo Dalla Torre del Tempio di Sanguinetto³⁶ na urząd namiestnika wielkiego mistrza. W dniu 2 maja 2018 r. został on wybrany przez Kapitułę Generalną 80. wielkim mistrzem. Po jego śmierci w dniu 29 kwietnia 2020 r. na czele zakonu stali: w 2020 r. Ruy Gonçalo do Valle Peixoto de Villas Boas (namiestnik *ad interim*), w okresie od listopada 2020 r. do czerwca 2022 r. Marco Luzzago (namiestnik wielkiego mistrza) i w 2022 r. – po jego śmierci – ponownie Ruy Gonçalo do Valle Peixoto de Villas Boas (namiestnik *ad interim*).

Zakon jest podmiotem prawa międzynarodowego. Naczelnym aktem prawnym regulującym jego funkcjonowanie jest Karta konstytucyjna, promulgowana przez papieża Franciszka w 2022 r., oraz dołączony doń Kodeks maltański³⁷. Zwraca uwagę, że nowej Karty konstytucyjnej nie uchwaliła właściwa władza zakonna, ale oktrojowała ją władza apostolska. Karta z 1961 r. zawierała art. 3 zatytułowany „Suwerenność”, którego § 1 odnosił się do pełnej suwerenności. Nowa Karta konstytucyjna w art. 4, zatytułowanym „Podmiotowość międzynarodowa”, ogranicza wykonywanie praw suwerennych wyłącznie do przypadków wskazanych w art. 2 („statutowe” cele zakonu). W dekrete z dnia 3 września 2022 r. papież Franciszek, jakkolwiek przywołał wyrok Trybunału Kardynalskiego z 1953 r., to jednak zaakcentował dobitnie, że zakon – jako zgromadzenie kościelne – jest zależny od Stolicy Apostolskiej we wszystkich aspektach swej działalności. O ile więc, jak się zdaje, interwencja apostolska negatywnie wpłynęła na – i tak chromą – suwerenność zakonu, to w sposób dobitny przypomniła jego cel nadrzędny („państwo narzędzie”).

³⁴ Art. 16 Karty konstytucyjnej (1961) przewidywał, że rezygnacja (renuncjacja) z urzędu przez wielkiego mistrza musi być zaakceptowana przez Suwerenną Radę i aby być skuteczną, musi być zakomunikowana najwyższej władzy kościelnej. Nie była wymagana jednak akceptacja papieża.

³⁵ Kardynał Raymond Leo Burke uważany, być może słusznie, przez niektóre środowiska katolickie za czołowego przedstawiciela zachowawczego nurtu w Kościele, naraził się na niełaskę władzy apostolskiej podpisawszy list („Dubia”) czterech kardynałów w sprawie wątpliwości doktrynalnych dotyczących adhortacji postsynodalnej *Amoris laetitia*. Kardynał Burke złożył urząd w dniu 19 czerwca 2023 r. Zastąpił go jezuita i wybitny kanonista kard. Gianfranco Ghirlanda.

³⁶ W 2008 r., po śmierci 78. wielkiego mistrza Andrew Bertiego przez miesiąc pełnił urząd namiestnika *ad interim*.

³⁷ Carta Costituzionale del Sovrano Militare Ordine Ospedaliero di San Giovanni di Gerusalemme di Rodi e di Malta. Promulgati il 3 settembre 2022, <https://www.orderofmalta.int/wp-content/uploads/2022/09/Sovrano-Ordine-di-Malta-Carta-Costituzionale-e-Codice-2022-2.pdf> [dostęp: 11.09.2024].

2.3. Księstwo Siewierskie

Udzielnym państwem duchownym było Księstwo Siewierskie (*Ducatus Severiensis*), o powierzchni większej o jedną trzecią od Andory (679 km²). W 1443 r. nabył je na własność biskupów i kapituły krakowskiej Zbigniew Oleśnicki, późniejszy kardynał, który w okresie rządów młodocianego króla Władysława Warneńczyka był faktycznym sternikiem nawy państwowej w Polsce. Wyjątkowość sytuacji Siewierza polegała na tym, że status książęcy był pierwotny w stosunku do władzy episkopalnej, jakkolwiek podobny niuans dotyczył Księstwa Nysko-Otmuchowskiego. W dniu 30 grudnia 1443 r. Oleśnicki wykupił tedy z rąk bankrutującego księcia cieszyńskiego, Wacława I, księstwo dla „siebie i swoich następców”, aby – jak to ujął Jan Długosz – „[...] pomnożyć posiadłości i rozszerzyć granice swojego kościoła krakowskiego”³⁸. Jako pierwszy tytułu książęcego zaczął jednak używać w 1489 r. bp Jan Rzeszowski (piąty po Oleśnickim biskup krakowski), choć formuły „księstwo siewierskie” po raz pierwszy użyto w 1341 r. za rządów księcia cieszyńskiego Kazimierza I. Obszar państewka, podobnie jak całe wschodnie pogranicze Śląska, należał kanonicznie do diecezji krakowskiej.

Biskup krakowski, suwerenny władca w Siewierzu, był jednocześnie poddanym polskim i wysokim dygnitarzem Rzeczypospolitej. Zgodnie z porządkiem ustrojowym ustalonym w 1569 r. biskupowi krakowskiemu przysługiwało trzecie w kolejności krzesło w senacie po arcybiskupie gnieźnieńskim (prymas Polski i zarazem *interrex*) oraz po łacińskim arcybiskupie lwowskim. Jedynym jednak formalnym elementem zależności państewka od Polski było akceptowanie przez króla kandydatury na urząd biskupa krakowskiego³⁹. Jak zauważył A. Nowakowski „[...] państewko siewierskie leżało *extra territorium Regni*, a ponadto nigdy nie było uznawane za lenno Polski”⁴⁰. W wydanym w 1635 r. uniwersale do wojska król Władysław IV stwierdził, że Siewierz to „[...] wolne i żadnym ciężarom nie podlegające księstwo”⁴¹. Do końca XVIII w. kapituła krakowska posiadała na jego obszarze osiem miejscowości.

Książę biskup jako „głowa państwa” kumulował w swym ręku władzę ustawodawczą i sądowniczą, wydając statuty oraz przywileje dla poszczególnych stanów, a zwłaszcza dla szlachty. Biskup miał prawo miecza (*ius gladii*)⁴², prawo nobilitacji⁴³, ustalania celów oraz komór celnych, bicia własnej monety (nie korzystał z tego), nadawania przywilejów miastu i poddanym oraz mianowania urzędników. Posiadał oddzielny dwór i rząd książęcy. Bieżącą administrację wykonywał w jego imieniu starosta grodzki będący zarazem sędzią grodzkim, a od 1780 r. istniał urząd namiestnika biskupiego, który nosił tytuł kanclerza Księstwa Siewierskiego. Funkcjonował sąd ziemski, a jego apelacje rozpatrywał biskup krakowski, który od połowy XVII w. ustanowił specjalny trybunał z udziałem

³⁸ Nowakowski 1989, 214.

³⁹ Jak zauważa M. Kowalski: „Związki biskupów z Królestwem Polskim, położenie dóbr oraz potrzeba zapewnienia im bezpieczeństwa, siłą rzeczy czyniły z Księstwa rodzaj protektoratu polsko-litewskiej monarchii”. Kowalski 2013, 57; zob. także Nowakowski 1993.

⁴⁰ Nowakowski 1989, 214.

⁴¹ Nowakowski 1993, 214.

⁴² Prawo sądenia spraw, za które groziła kara śmierci i prawo jej wykonania.

⁴³ Zob. Polaczówna, 1913.

sędziego siewierskiego. Posługiwano się normami prawa czeskiego i śląskiego, czerpano także z prawa polskiego. Państwko było także – anegdotycznie ujmując – ówczesnym „rajem podatkowym”. Poddani Rzeczypospolitej mogli bowiem zawierać transakcje w grodzie siewierskim, unikając w ten sposób opłat stemplowych na rzecz skarbu Rzeczypospolitej⁴⁴. Dla odmiany – w państewku obowiązywało bardzo surowe prawo karne („Bij, kradnij, zabijaj, ale Siewierz omijaj”). Księstwo posiadało własną armię, w której służyła miejscowa szlachta.

Ostatnim rozdziałem w historii niezależnego księstwa była epoka Sejmu Wielkiego. Wykorzystano naówczas okoliczność, że w 1788 r. zmarł bp Kajetan Sołtyk. Słusznie zakładano, że jego następca (wcześniej koadiutor) – a bratanek polskiego króla – Michał Poniatowski, od 1785 r. arcybiskup gnieźnieński, „[...] jako osoba bardziej związana z dworem warszawskim nie będzie oponować przeciw przejściu Siewierza”⁴⁵. Problem przyszłości księstwa krzyżował się z kwestią polityki Rzeczypospolitej w przedmiocie przejmowania majątków kościelnych. Już w ustawie z dnia 24 lipca 1789 r. – Fundusz dla wojska postanowiono: „Chcąc mieć powiększone dochody publiczne, i pewny dla wojska uchwalonego fundusz, zawakowane biskupstwo krakowskie i księstwo siewierskie, czyli intraty dóbr tychże, odtąd na płace wojska destynujemy”⁴⁶.

Księstwo zostało ostatecznie uznane za część terytorium Polski w dniu 11 czerwca 1790 r. na mocy ustawy – Duchowieństwo obojga obrządków w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim⁴⁷. W literaturze przedmiotu spotkać można dwa poglądy na kasatę biskupiego państwka. Zdaniem A. Wyczańskiego w 1790 r. nastąpiła „inkorporacja” Księstwa Siewierskiego do Polski⁴⁸. W opinii natomiast A. Nowakowskiego nie była to „inkorporacja”, a „[...] jedynie sekularyzacja, a raczej wywłaszczenie majątku biskupiego przeprowadzone w drodze ustawodawczej”⁴⁹. Nie odpowiada to jednak na pytanie o tytuł prawny tejże „sekularyzacji”.

Księstwo Siewierskie, zachowując swój tytuł, zostało włączone do województwa krakowskiego⁵⁰. Oznaczało to koniec samodzielnego bytu „krakowskiej Andory”. W 1889 r. cesarz Franciszek Józef I przywrócił biskupom krakowskim tytuł książęcy. Zrezygnował z niego Adam Stefan Sapieha. W 1951 r. papież Pius XII zniósł godności świeckie związane ze stolicami biskupimi.

3. Państwa kościelne *sensu largo* i *sensu largissimo*

Państwa duchowne Świętego Cesarstwa – jak już zaznaczono – plasują się w sferze monarchicznej kultury politycznej o rysie teokratycznym. Wybór ich zwierzchnika zależał od

⁴⁴ Nowakowski 1993, 222.

⁴⁵ Tamże, 218–221.

⁴⁶ Butterwick 2003, 73–90.

⁴⁷ Prawo to zostało uzupełnione ustawą z 1791 r. „Warunki względem księstwa siewierskiego”, która gwarantowała równe prawa i obowiązki mieszkańców księstwa w stosunku do mieszkańców pozostałych ziem polskich.

⁴⁸ Wyczański 1965, 115.

⁴⁹ Nowakowski 1993, 225.

⁵⁰ Zob. Żelazny 2016.

decyzji stosownego gremium kościelnego (np. kapituła katedralna) i – ewentualnie – podlegał akceptacji kompetentnej władzy kościelnej. W przypadku posiadłości kapitulnych władztwo świeckie wykonywała cała korporacja *in gremio*. Terytoriami bezpośrednio podległymi cesarzowi zarządzili książęta Rzeszy. W epoce poreformacyjnej, o ile było to możliwe, w prawa hierarchów katolickich wchodzili protestanci, czego dowodem są m.in. Arcybiskupstwo Magdeburskie i Biskupstwo Kamieńskie.

3.1. Rangi państw duchownych w Świętym Cesarstwie

Stanowść Rzeszy uprawniała do miejsca i głosu w Sejmie Rzeszy i ewentualnie w innych organach Rzeszy. Początkowo przysługiwała tylko książętom. *Reichstag* składał się z trzech odrębnych kolegiów: Kurii Książąt Elektorów, Kurii Książąt oraz Kurii Miast. Kuria Książąt Elektorów Rzeszy posiadała prawo wyboru cesarza i liczyła siedmiu członków, a po 1692 r. – dziewięciu. Kuria Książąt (Rada Książąt Rzeszy) – zwana też Ławą Książęcą lub Kolegium Hrabiów – skupiała pozostałych książąt oraz hrabiów Rzeszy⁵¹, biskupów, prałatów Rzeszy i baronów Rzeszy⁵². Dzieliła się na Ławę Prałatów (*Geistliche Bank* – zasiadali tam także wielki mistrz i mistrz krajowy zakonu krzyżackiego⁵³ oraz wielki przeor zakonu joannitów) i Ławę Świeckich (*Weltliche Bank*). Kuria Miast wolnych i cesarskich (*Städterat*), początkowo z głosem doradczym, od 1582 r. uzyskała głos stanowiący (zatwierdzenie formalne w 1648 r.).

Z punktu widzenia rangi katalog udzielnych państw duchownych (*Reichsstifte*) w Rzeszy⁵⁴, z pominięciem władztw zakonów rycerskich (Krzyżaków i joannitów), obejmował księstwa duchowne oraz opactwa i prepozytury udzielne. Te pierwsze dzieliły się na księstwa arcybiskupie z miejscem w Kurii Elektorów (*Kurerzstifte*) oraz księstwa duchowne z miejscem w Kurii Książąt: księstwa arcybiskupie (*Erzstifte*), księstwa biskupie (*Hochstifte*), księstwa opackie i prepozyturalne (*Stifte*). Druga grupa obejmowała opactwa i prepozytury cesarskie w randze księstwa (nie posiadały miejsca w kurii książąt) oraz opactwa i prepozytury cesarskie.

3.2. Państwa biskupie w Świętym Cesarstwie

Tron biskupi w krajach Rzeszy – co do zasady – był obsadzany w drodze wyboru przez kapitułę. Po traktacie westfalskim niektóre z nich, opanowane przez szlachtę, próbowały wiązać elekta jakimś rodzajem *pacta conventa* (zobowiązań), które nazywano „kapitulacjami wyborczymi”. W 1695 r. papież Innocenty XII zakazał tego proceduru⁵⁵. W niektórych państwach duchownych upowszechnił się zwyczaj wybierania biskupów z dynastii

⁵¹ Kuczer 2021.

⁵² Zob. Kuczer 2022.

⁵³ Mistrz krajowy posiadał prawo do zasiadania w Sejmie Rzeszy od 1494 r. Trzydzieści lat później prawo takie uzyskał wielki mistrz. Po sekularyzacji Prus w 1525 r. oba urzędy połączono. Wielki mistrz, jako duchowny książę Rzeszy, zajmował miejsce po arcybiskupach, a przed biskupami. Zakon posiadał także dobra Elsen, dla których komtur krajowy Koblencji postulował prawo głosu w Sejmie Rzeszy. Zob. Arnold 2023, 464.

⁵⁴ Zob. Gatz (red.) 2003.

⁵⁵ Czapliński, Galos, Korta 1990, 342.

książęcych (np. Kolonia – w latach 1583–1761 pod rządami Wittelsbachów, Münster, Paderborn, Hildesheim) lub możnych rodów szlacheckich.

Wśród księstw arcybiskupich (*Erzstifte*) można wskazać trzy księstwa elektorskie (*Kurerzstifte*), które zostały zsekularyzowane w 1803 r. Na czoło wysuwa się Arcybiskupstwo Moguncji (Elektorat Moguncji), którego rządcą był elektorem Rzeszy jako arcykanclerz Niemiec i przewodniczył Kolegium Elektorów. W 1801 r. Moguncja utraciła rangę archidiecezji. W 1803 r. ziemie diecezji leżące na zachodnim brzegu Renu wcielono do Francji. Na drugim miejscu należy wymienić Arcybiskupstwo Kolonii (Elektorat Kolonii), którego arcybiskup był elektorem jako arcykanclerz Italii. Trzecim było Arcybiskupstwo Trewiru (Elektorat Trewiru), którego władarz był elektorem jako arcykanclerz Burgundii. W 1801 r. Trewir utracił rangę archidiecezji, a większość terytorium włączono do Francji. Pozostałe cztery księstwa arcybiskupie to Arcybiskupstwo Salzburga zsekularyzowane w 1803 r. i przekształcone w Elektorat Salzburga, Arcybiskupstwo Besançon (Bisanz) zsekularyzowane w 1697 r., Arcybiskupstwo Bremy zsekularyzowane w 1648 r. i jako Księstwo Bremy włączone do Szwecji oraz Arcybiskupstwo Magdeburga. W tym ostatnim przypadku arcybiskupowi przysługiwało pierwszeństwo wśród duchownych członków kurii książęcej Sejmu Rzeszy. W latach 1566–1680 powoływano tamże protestanckich administratorów archidiecezji. Arcybiskupstwo poddano sekularyzacji w 1680 r., kiedy to przekształcono je w księstwo świeckie pozostające w unii z Brandenburgią.

Szczególny był status kanoniczny arcybiskupa Salzburga, któremu przysługuje do dziś tytuł prymasa Germanii. Od 1072 r. aż do zawarcia konkordatu z Austrią w 1934 r. arcybiskupi mieli prawo mianowania biskupów w diecezjach Chiemsee (1215 r.), Seckau (1218 r.), Gurk (1072 r.) i Lavant (1226 r.) bez akceptacji papieskiej. Podobnie jak m.in. arcybiskupom Gniezna, Kolonii czy Pragi, także im przynależał od 1179 r. tytuł „legata urodzonego” Stolicy Świętej (*legatus natus*). Jako zewnętrzny znak tej godności posiadali przywilej noszenia w archidiecezji stroju purpurowego (purpura legacka – strój ceremonialny, który jest znacznie starszy niż szata kardynalska, od której różni się jedynie szczegółami). Od 1854 r. arcybiskupi Salzburga są jedynymi arcybiskupami, którym – o ile nie zostali wyniesieni do godności kardynalskiej – przysługuje prawo przywdziewania purpury w Rzymie.

Jako władca doczesny (*Landesherr*) arcybiskup posługiwał się rozbudowaną administracją. W średniowieczu Tajną Kancelarią Dworu kierował zazwyczaj biskup Chiemsee. Później urząd kanclerza pełnili juryści. Poszczególni kanonicy kapituły katedralnej przewodniczyli głównym dykasteriom („ministerstwom”): radzie dworskiej, izbie sądowej, delegacji do spraw zagranicznych i radzie wojennej. Ich przedstawicielami (zastępcami) były osoby świeckie. Wśród dygnitarzy *stricte* dworskich należy natomiast wyróżnić: ochmistrza, szambelana, marszałka dworu, stajennego, łowczego oraz komendanta straży. Istniała też cała gama honorowych urzędów dziedzicznych.

Arcybiskup, za pośrednictwem marszałka krajowego, zwoływał przedstawicieli stanów na obrady Sejmu Krajowego (stany nie miały samodzielnego prawa do zgromadzeń). Na czele *Landtagu* stał marszałek krajowy (urząd dziedziczny należący do księcia austriackiego). Stany obejmowały trzy kurie: prałacką (jedyną kobietą, która miała stałe

miejsce i głos w *Landtagu* była opatka klasztoru benedyktynek w Nonnberg), rycerską oraz miejską. W latach 1473–1565 istniała kuria włościańska, chłopci nie mieli jednak ani „krzesła”, ani prawa głosu.

Katalog księstw episkopalnych obejmuje niemal pięćdziesiąt większych i mniejszych państw duchownych, wśród których – z punktu widzenia daty sekularyzacji – można wydzielić cztery grupy. Pierwszą stanowią państwa poddane sekularyzacji przed zakończeniem wojny trzydziestoletniej: Biskupstwo Brandenburg, zsekularyzowane w 1571 r., którego majątek został włączony do Elektoratu Brandenburgii; Biskupstwo Chur, zsekularyzowane w 1367 r.; Biskupstwo Havelberskie, zsekularyzowane w 1571 r., którego majątek został włączony do Elektoratu Brandenburgii; Biskupstwo Kamieńskie; Biskupstwo Lubuskie, zsekularyzowane w 1556 r.; Biskupstwo Miśnieńskie, zsekularyzowane w 1559 r.; Biskupstwo Sitten (ob. Sion w Szwajcarii), zsekularyzowane w 1634 r., oraz Biskupstwo Utrechckie, zsekularyzowane w 1525 r., które w 1528 r. weszło w skład Zjednoczonych Prowincji Niderlandów. Druga grupa to państwa poddane sekularyzacji w wyniku zawarcia traktatu westfalskiego: Biskupstwo Halberstadzkie, Biskupstwo Metz, Biskupstwo Minden, Biskupstwo Ratzeburg, Biskupstwo Swarzynskie, Biskupstwo Toul oraz Biskupstwo Verden. Trzecią grupę stanowią państwa zsekularyzowane w pierwszych latach XIX w. („napoleoniada”): Biskupstwo Augsburga, Biskupstwo Bambergu, Biskupstwo Bazylei, Biskupstwo Brixen (Bressanone), Biskupstwo Cambrai, Biskupstwo Eichstätt, Biskupstwo Fryzyńskie, Biskupstwo Genewskie, Biskupstwo Hildesheimskie, Biskupstwo Konstancje, Biskupstwo Liège, Biskupstwo Lozanny, Biskupstwo Lubuskie, Biskupstwo Lüttich, Biskupstwo Münster, Biskupstwo Osnabrück, Biskupstwo Paderbornskie, Biskupstwo Passawskie, Biskupstwo Ratyzbońskie, Biskupstwo Sitten, Biskupstwo Spirskie, Biskupstwo Strasburskie, Biskupstwo Szlezewiku, Biskupstwo Trydenckie, Biskupstwo Verdun, Biskupstwo Wormackie oraz Biskupstwo Würzburg. Czwarta wreszcie grupa to państwa zsekularyzowane w 1815 r.: Biskupstwo Merseburg i Biskupstwo Naumburg.

3.3. Inne państwa prałackie w Świętym Cesarstwie

Poza udzielnymi władztwami kapituł metropolitalnych i kapituł katedralnych, które sekularyzowano wraz z zeświecczeniem samej diecezji, istniały jeszcze miniaturowe państwa (*Stifte*) różnego rodzaju i rangi. Część z nich zasługuje wręcz na miano mikropaństw, gdyż zawiadywały terytorium o powierzchni poniżej kilometra kwadratowego. W skrajnych przypadkach obejmowały one tylko zabudowania klasztorne. Wśród prałatur Rzeszy (*Reichsprälaturen*) były księstwa opackie wyniesione do rangi biskupstwa (Corvey, Fulda), księstwa opackie (Kempten, Murbach, Prüm, Stablo i Malmedy), księstwa prepozyturalne (Berchtesgaden, Ellwangen, Weißenburg w latach 1545–1789), prałatury cesarskie w randze księstwa, które nie posiadały miejsca w kurii książąt (m.in. Saalfeld; opactwo Hersfeld, opactwo w Muri i Einsiedeln, klasztor św. Błażeja) oraz inne prałatury cesarskie (np. Berchtesgaden do 1559 r.) czy prałatury reprezentowane w Szwabskim Kolegium Prałatów i w Nadreńskim Kolegium Prałatów.

Proces mediatyzacji, to znaczy wcielania udzielnych księstw i hrabstw do większych krajów niemieckich, rozpoczęto w 1801 r. od kasaty 77 drobnych władztw kościelnych. W 1803 r. sekularyzacja państw duchownych została praktycznie zakończona. Za ciekawy wyjątek od reguły należy uznać efemeryczne „Państwo Księcia Prymasa” Związku Reńskiego (prymasa Niemiec) istniejące w latach 1803–1810. Zgodnie z § 25 *Reichsdeputationshauptschluß* z dnia 25 lutego 1803 r.⁵⁶ – jednej z ostatnich decyzji *Reichstagu* I Rzeszy – stolica metropolitalna Moguncji została przeniesiona do kościoła katedralnego w Ratyzbonie (Regensburg). Godności elektora, arcykanclerza oraz arcybiskupa metropolity i prymasa Niemiec odtąd miały „wieczyście” być związane z urzędem biskupa Ratyzbony. Podstawą uposażenia doczesnego prymasowskiego państwa stały się księstwa Aschaffenburga i Ratyzbony. Jedynym regentem był Karol Teodor Anton Maria Reichsfreiherr von und zu Dalberg (1744–1817). Państwo nominalnie „zakończyło” swoje istnienie w dniu 22 maja 1810 r. wraz z cesją Ratyzbony na rzecz Królestwa Bawarii.

3.4. Dominium Warmińskie

Formalne erygowanie diecezji pruskich miało miejsce co prawda w 1243 r., ale faktyczna ich organizacja następowała chronologicznie do podboju tych ziem przez Krzyżaków⁵⁷. Diecezja Warmińska została utworzona dekretem legata papieskiego Wilhelma, biskupa Modeny (28 lipca 1243 r.)⁵⁸. Tym samym dekretem utworzone zostały jeszcze diecezje chełmińska, pomezkańska i sambijska. Zostały one (z wyjątkiem chełmińskiej) utworzone na terenach zajmowanych przez pogańskich Prusów.

Diecezja Warmińska weszła w skład Metropolii Ryskiej i nie była częścią Świętego Cesarstwa. Władza arcybiskupów ryskich na jej terenie była raczej nominalna i formalnie trwała do 1566 r., kiedy to abp Wilhelm, młodszy z braci księcia Albrechta, doprowadził do sekularyzacji Zakonu Kawalerów Mieczowych i samej archidiecezji. Po pokoju toruńskim w 1466 r. Diecezja Warmińska znalazła się w pustce kanonicznej. Biskupi warmińscy byli przeciwni włączeniu diecezji do Metropolii Gnieźnieńskiej, a bp Łukasz Watzenrode w 1504 r. zaproponował utworzenie Prowincji Warmińskiej. Plany te, mimo poparcia króla Aleksandra, nie zostały zrealizowane. Diecezja Warmińska – od czasu sekularyzacji Archidiecezji Ryskiej, podlegając bezpośrednio Stolicy Apostolskiej – formalne potwierdzenie egzempcji otrzymała dopiero w 1742 r. po uzyskaniu od Stolicy Apostolskiej przywileju krzyża i paliusza metropolitalnego. Biskupi warmińscy i kapituła katedralna we Fromborku uzyskali władztwo świeckie nad znaczną częścią Diecezji Warmińskiej, tworząc tzw. Dominium Warmińskie, nazywane później po prostu Warmią, które stanowiło spójny obszar. Było ono podzielone na dziesięć komornictw. Siedem z nich pozostawało w gestii biskupów (braniewskie, orneckie, dobromiejskie, wartemborskie – Barczewo,

⁵⁶ Karl Zeumer (red.). 1913. *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Reichsverfassung in Mittelalter und Neuzeit*, 509 i nast. Tübingen: Verlag von J.C.B. Mohr.

⁵⁷ Szorc 1990.

⁵⁸ Radziwiński 2005, 59–62, zob. także Radziwiński 2012, passim.

reszelskie, jeziorańskie, lidzbarskie), trzy natomiast komornictwa znajdowały się pod zarządem kapituły katedralnej (fromborskie, melzackie – Pieniężno, olsztyńskie).

Analizując niemiecką literaturę przedmiotu, H. Zins wskazał trzy główne stanowiska w przedmiocie ustroju Warmii⁵⁹. Pierwsze zakłada, że biskupi warmińscy byli – na równi z wielkim mistrzem i zakonem – niezależnymi władcami swego terytorium. Zakonowi przysługiwała tylko opieka (*Schutzherrschaft*, *Schirmvogtei*) i pewna zwierzchność (*Oberhoheit*), bardzo jednak ograniczona i związana zasadniczo tylko z obroną przez zakon całego kraju (J. Voigt, A. Eichhorn, M. Töppen, V. Röhrich⁶⁰). Drugi pogląd zakłada, że każde z pruskich biskupstw otrzymało trzecią część diecezji na własność jako obszar, na którym biskupi stali się udziałnymi władcami. Jednak zakon i na tym obszarze domagał się praw zwierzchnich i je wykonywał (A. Verminghoff). Natomiast w ramach ostatniego z poglądów przyjmuje się, że równouprawnienie cechowało nie tylko zakon i biskupów, lecz także kapituły. Mielibyśmy więc na terenie Prus aż dziewięć równouprawnionych, samodzielnych władztw krajowych; zakon, czterech biskupów i cztery kapituły – „coś w rodzaju państwa związkowego” (B. Pottel, K. Lohmeyer). Bogusław Leśnodorski natomiast prezentował pogląd, że Biskupstwo Warmińskie nie zajmowało stanowiska udziałnego księstwa, niezależnego od zakonu, obdarzonego „suwerennością terytorialną”, choć zyskało sobie, wyrastając z beneficjalnego nadania papieskiego, pozycję dość odrębną i specjalną w państwie zakonnym. Wynikało to z faktu, że jego faktyczny status nie był analogiczny do biskupstw w Rzeszy⁶¹.

Na terenie dominium biskupiego sprawami administracyjno-gospodarczymi i wojсковymi zajmował się wójt krajowy, który początkowo miał siedzibę w Braniewie, później w Lidzbarku Warmińskim i w Jezioranach. Funkcje administracyjne w komornictwach, w imieniu biskupa i kapituły, pełnili burgrabiowie. W 1454 r. Dominium Warmińskie weszło w skład Królestwa Polskiego i pozostało w nim aż do jego zaboru przez państwo pruskie we wrześniu 1772 r. (I rozbiór Polski) jako Księstwo Warmińskie (w ramach Prus Królewskich).

4. Księstwo Nysko-Otmuchowskie

Szczególnym przypadkiem państwa duchownego było księstwo pozostające we władaniu biskupów wrocławskich. W XII w. ziemia nysko-otmuchowska wchodziła w skład terytorium zarządzanego przez Bolesława Wysokiego, księcia śląskiego. Przy podziale Księstwa Śląskiego, jaki nastąpił w latach 1248–1249, ziemię nysko-otmuchowską włączono do Księstwa Wrocławskiego, wydzielonego dla Henryka II Białego (młodszego syna Henryka II Pobożnego). W 1290 r. Henryk IV Prawy nadał biskupowi wrocławskiemu pełne prawa książęce w ziemi nysko-otmuchowskiej. Na przełomie XIII i XIV w. uzyskała ona status księstwa⁶². Pierwszym biskupem wrocławskim posługującym się tytułem

⁵⁹ Szorc 1990.

⁶⁰ Röhrich 1925.

⁶¹ Leśnodorski 1949, 11.

⁶² Orzechowski 1986; Scholz 2011.

książęcym był Henryk z Wierzbna (książę nyski i biskup wrocławski w latach 1302–1310). Jak zauważa J. Mandziuk, otoczenie określało go tytułem: *venerabilis dux noster* i twierdziło, że „[...] habet omnia iura tamquam dux; habet dominus episcopus omni iure sicut princeps”⁶³. Było to elekcyjne księstwo tzw. martwej ręki, które w XIV i XV w. nie zmniejszyło swego stanu posiadania, a w 1344 r. powiększyło swoje terytorium dzięki nabyciu od książąt brzeskich Grodkowa (tzw. Księstwo Grodkowskie⁶⁴). Od 1342 r. biskupi książęta uznawali pewną zależność od królów czeskich (*specialis protectio*).

Pozycja biskupa wrocławskiego jako księcia nysko-otmuchowskiego była wyjątkowa w stosunku do Korony Czeskiej. Z tytułu swojego urzędu hierarcha śląski musiał uznawać czeskie panowanie, a z tytułu księstwa jako książę nie stał się lennikiem króla czeskiego. Jednak ten stosunek biskupa wrocławskiego do Czech nie był w pełni jednoznaczny. Wprawdzie wpływał on z prawa patronatu, które na czeskich władców przeszło po książętach wrocławskich, lecz dotyczyło biskupstwa, nie zaś biskupa. Stąd określenie *specialis protectio* było pojęciem mało konkretnym. Zwrócił na to uwagę już biskup Henryk z Wierzbna, gdy w 1310 r. mówił o książętach wrocławskich jako o *fundatores et patroni nostre Wratislaviensis ecclesie*. Wyraził przez to przekonanie, że ów patronat odnosił się do biskupstwa, czyli Kościoła lokalnego, a nie do biskupiego księstwa jako politycznego tworu. W zamian za protektorat królewski biskupi wrocławscy jako książęta nysko-otmuchowscy mieli obowiązek otwarcia zamków i udzielenia pomocy wojskowej władcom czeskim, co w praktyce nie miało większego znaczenia. Jednak świadczyło ono o pewnej zależności księstwa nysko-otmuchowskiego od Pragi, chociaż – należy z naciskiem podkreślić – nigdy nie stało się ono lennem królów czeskich⁶⁵.

Leniem był natomiast *weichbild* (okręg administracyjny) grodkowski i biskupi (wraz z kapitułą) musieli zeń składać hołd Koronie Czeskiej⁶⁶.

W czasach reformacji wszyscy książęta śląscy, z wyjątkiem biskupa wrocławskiego, przyjęli protestantyzm i stosowali zasadę *cuius regio, eius religio*⁶⁷. W rezultacie wojen śląskich w 1742 r. większa część obszaru księstwa znalazła się w granicach Prus. Jedynie jego południowa część, wraz z letnią rezydencją biskupią w Javorniku, pozostała w granicach ziem habsburskich⁶⁸. Część pruską zsekularyzowano w 1810 r., a część austriacką – w 1850 r. (pozostawiając jednak majątki ziemskie w rękach biskupów wrocławskich). Do końca rządów habsburskich na Śląsku charakter księstwa nie uległ zmianie. Nie zmienił się także jego zasięg terytorialny.

Konkluzje

Figura „państwa kościelnego” wydaje się zupełnie zapomniana, jakkolwiek od setek lat była obecna w porządku ustrojowym Europy. Państwo kościelne (duchowne) jest szczególnym

⁶³ Mandziuk 2012, 36.

⁶⁴ Biskup Przecław z Pogorzeli (1342–1376) odkupił od Bolesława III Rozrzutnego (Bolko brzesko-legnicki) ziemię grodkowską z miastem Grodków, oddaną w zastaw kapitule wrocławskiej jeszcze w roku poprzednim.

⁶⁵ Mandziuk 2012, 37.

⁶⁶ Orzechowski 1986, 104.

⁶⁷ Tamże, 43.

⁶⁸ Do części austriackiej należała trzecia część Księstwa Nyskiego.

przypadkiem państwa hierokratycznego, w którym pełnia władzy należy do kościelnych osób prawnych (ordynariusz, kapituła katedralna, korporacja zakonna).

Celem niniejszego artykułu było wypełnienie luki w literaturze przedmiotu poprzez przeprowadzenie całościowej refleksji na temat teoretyczno-metodologicznego statusu państw kościelnych, opartej na analizie konkretnych przykładów historycznych. Wykorzystano metodę analizy retrospektywnej umożliwiającej prześledzenie procesu kształtowania się takich państw i uzyskiwania przez nie funkcji publicznoprawnych. Zaproponowano oryginalną typologię uwzględniającą kryteria teleologiczne i ustrojowo-administracyjne. Wyróżniono państwa kościelne *sensu stricto*, *sensu largo* i *sensu largissimo*.

Jako współczesną egemplifikację wskazano Państwo Miasta Watykańskiego, które jest najmniejszym obszarowo i najskromniejszym pod względem liczby ludności „państwem miniaturowym” świata i administruje dobrami eksterytorialnymi Stolicy Apostolskiej, których łączna powierzchnia przewyższa obszar samego państwa; kościelno-świeckie władze zwierzchnie nie tyle nim rządzą, co administrują w imieniu i w granicach zakreślonych przez suwerena – Stolicę Apostolską; jego relacje ze Stolicą Apostolską mają charakter unii funkcjonalnej o charakterze unikalnym; posiada Ustawę zasadniczą, która – w połączeniu z traktatami laterańskimi i ustawami organicznymi – tworzy spójny fundament ustrojowy; jest elekcyjną, teokratyczno-hierokratyczną monarchią absolutną o charakterze patrymonialnym.

Bibliografia

- Arnold, Udo. 2023. *Zakon Niemiecki. Podstawy, regiony, osoby*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Biskup, Marian (red.). 2002. *Inflanty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Biskup, Marian. 2008. „Polityka zewnętrzna zakonu krzyżackiego”. W: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. Marian Biskup, Roman Czaja, 233–331. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Biskup, Marian. 2013. „Władztwa terytorialne w średniowiecznych Inflantach i ich granice”. W: *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, red. Roman Czaja, Andrzej Radziwiński, 153–166. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Biskup, Marian, Gerard Labuda. 1986. *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Butterwick [Butterwick-Pawlikowski], Richard. 2009. „Jak nie doszło do schizmy: Rzeczpospolita a Stolica Apostolska w czasie Sejmu Czteroletniego”. *Kwartalnik Historyczny* 116(3): 73–90.
- Czaja, Roman, Zenon Hubert Nowak. 2013. „Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach – próba charakterystyki”. W: *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, red. Roman Czaja, Andrzej Radziwiński, 11–28. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Czapliński, Władysław, Adam Galos, Wacław Korta. 1990. *Historia Niemiec* (wyd. 3). Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- D'Avack, Pietro Agostino. 1936. „Lo Stato della Città del Vaticano come figura giuridica di stato ierocratico”. *Annali della Università di Ferrara* 1: 5–37.
- Dorna, Maciej. 2004. *Bracia zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1309. Studium prozopograficzne*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Dziuba, Andrzej Franciszek. 2011. „Relacje dyplomatyczne między Stolicą Apostolską a Zakonem Maltańskim”. *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 19(1): 13–26. <https://doi.org/10.34839/wpt.2011.19.1.13-26>.
- Gatz, Erwin (red.). 2003. *Die Bistümer des Heiligen Römischen Reiches von ihren Anfängen bis zur Säkularisation. Ein historisches Lexikon*. Freiburg im Breisgau: Herder Verlag.
- Górski, Karol. 1938. *Ustrój państwa i Zakonu Krzyżackiego*. Gdynia: Instytut Bałtycki.
- Górski, Karol. 1986. *Studia i szkice z dziejów państwa krzyżackiego*. Olsztyn: Wydawnictwo Pojezierze.
- Grała, Tomasz. 2012. „Organizacja administracji państwa zakonnego w Prusach do końca XIII wieku”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 97: 73–94. <https://doi.org/10.31743/abmk.11709>.
- Grisar, Hartmann. 1917. „Historyczne podstawy władzy papieskiej”. *Przegląd Powszechny* 138[136]: 445–468.
- Jakubowski, Wojciech. 2005. *O Roma felix. Geneza, specyfika i przeobrażenia instytucji politycznych Państwa Miasta Watykańskiego*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra JR.
- Jasiński, Tomasz. 1994. „Złota Bulla Fryderyka II dla zakonu krzyżackiego z roku rzekomo 1226”. *Roczniki Historyczne* 60: 107–154.
- Jóźwiak, Sławomir. 2008. „Centralne organy władzy”. W: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. Marian Biskup, Roman Czaja, 123–131. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowalski, Mariusz. 2013. *Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego Polska Akademia Nauk.
- Krukowski, Józef. 2000. *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Kuczer, Jarosław. 2021. „Przedstawicielstwa reprezentanckie Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego a udział w nich «stanu hrabiowskiego» (*Grafenstand*) w okresie XVI–XVIII wieku”. *Dyskurs Prawniczy i Administracyjny* 3: 57–71.
- Kuczer, Jarosław. 2022. „Baronowie w przedstawicielstwach reprezentanckich i administracji Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego na poziomie centralnym i lokalnym pozostającym pod bezpośrednim panowaniem dynastii Habsburgów w czasach nowożytnych (XVI–XVIII w.)”. *UR Journal of Humanities and Social Sciences* 25(4): 5–25. <https://doi.org/10.15584/johass.2022.4.1>.
- Labuda, Gerard. 2007. *Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu. Pisma wybrane*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Lange, Tadeusz Wojciech. 1994. „Joannici na Pomorzu Gdańskim. Stan badań – interpretacje – próba syntezy”. *Zapiski Historyczne* 59(4): 7[405]–19[417].
- Leśnodorski, Bogusław. 1949. *Dominium warmińskie (1243–1569)*. Poznań: Wydawnictwo Instytutu Zachodniego.
- Łaski, Piotr. 1995. „Status prawnomiędzynarodowy Zakonu Maltańskiego”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G* 42(4): 39–55.
- Maciejewski, Tadeusz. 2014. „Geneza, ustrój polityczno-konstytucyjny i upadek wolnych miast Rzeszy”. *Gdańskie Studia Prawnicze* 31: 1063–1078.

- Mandziuk, Józef. 2012. „Biskupie księstwo nysko-otmuchowskie”. *Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne* 19(2): 25–64.
- Nowakowski, Andrzej. 1989. „Włączenie księstwa siewierskiego do Polski w r. 1790”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G* 36(18): 213–230.
- Nowakowski, Andrzej. 1993. *Dzieje ustroju i prawa księstwa siewierskiego*. Warszawa: Wydział Prawa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Orzechowski, Kazimierz. 1986. „Dzieje i ustrój księstwa biskupiego na Śląsku”. *Szkice Nyskie. Studia i materiały* 3: 7–43.
- Peraldi, Mario Felice. 1832. *Considerazioni politiche sul governo dello Stato Pontificio*. Pesaro: Tipografia di Annesio Nobili.
- Polackówna, Helena. 1913. *Szlachta na Siewierzu Biskupim w latach 1442–1790*. Lwów: I Związkowa Drukarnia we Lwowie.
- Radziwiński, Andrzej. 2005. „Organizacja Kościoła i duchowieństwo”. W: *Zakon krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. Andrzej Radziwiński, 59–74. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Radziwiński, Andrzej. 2008. „Geneza oraz ukształtowanie się organizacji kościelnej (1206–1409)”. W: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. Marian Biskup, Roman Czaja, 143–176. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Radziwiński, Andrzej. 2012. *Kościół i duchowieństwo w średniowieczu. Polska i państwo zakonu krzyżackiego w Prusach*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Röhrich, Victor. 1925. *Geschichte des Fürstbistums Ermland*. Braunsberg: Verlag der Ermländischen Zeitungs- und Verlagdruckerei.
- Savino, Paolo. 1952. *Diplomazia ecclesiastica*. Roma: Pontificia Accademia Ecclesiastica.
- Scholz, Bernhard W. 2011. *Das geistliche Fürstentum Neisse: eine ländliche Elite unter der Herrschaft des Bischofs (1300–1650)*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag.
- Szorc, Alojzy. 1990. *Dominium warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*. Olsztyn: Wydawnictwo Pojezierze.
- Tandecki, Janusz. 2005. „Struktura wewnętrzna”. W: *Zakon krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. Andrzej Radziwiński, 43–58. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Tomer, Alberto. 2018. „Il Sovrano Militare Ordine di Malta dalla crisi del 2016–2017 alla riforma costituzionale”. *Stato, Chiese e Pluralismo Confessionale*, <https://riviste.unimi.it/index.php/statoehiese/article/view/9968> [dostęp: 28.08.2024]. <https://doi.org/10.13130/1971-8543/9968>.
- Wyczański, Andrzej. 1965. *Polska – rzeczą pospolitą szlachecką, 1454–1764*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zygner, Leszek. 2005. „Geneza i powstanie zakonu krzyżackiego”. W: *Zakon krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. Andrzej Radziwiński, 7–20. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Żelazny, Krystian Zbigniew. 2016. *Księstwo Siewierskie. Prawo i ustrój a zakres suwerenności względem Korony Królestwa Polskiego*. Katowice: Wydawnictwo Śląsk.